

УДК 159.923.2

Г 85

Андрій ГРИНЕЧКО

ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ У СТАРШОМУ ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Статтю присвячено проблемі вивчення основних детермінант особистісного самовизначення. Наголошується необхідність дослідження цього феномена на міждисциплінарному рівні (філософією, соціологією та психологією). Приділяється увага саме емпіричному вивченню чинників самовизначення на вибірці осіб підліткового віку. Зроблено висновки про переважачі фактори становлення ціннісно-мотиваційної сфери досліджуваних.

Ключові слова: самовизначення, чинники самовизначення, соціальний статус, термінальні цінності, інструментальні цінності, підлітковий вік.

З'ясовуючи проблему самовизначення особистості, ми тим самим зачіпаємо один із глибинніших пластів психічного. Саме цей процес відіграє ключову роль у становленні та гармонійному розвитку людського індивіда, тісно переплітаючись із процесами самовиховання, саморозвитку тощо. Багаторівневість явища самовизначення є настільки широкою та неоднозначною, наскільки неоднорідними та багатограними можуть бути соціальні, економічні, ідеологічні чинники геохронотопу.

Дослідження самовизначення особистості як багаторівневого процесу освоєння індивідом своїх потреб, цілей та мотивів діяльності, власних можливостей та сукупності норм соціуму припускає аналіз специфічних чинників, які детермінують вказаний процес. Якщо конкретизувати це поняття, то під чинниками самовизначення слід розуміти об'єкти та явища оточуючого та внутрішнього світу людини, які

© Гринечко Андрій, 2010

процес усвідомленого вибору смисложиттєвих орієнтацій та детермінують потенціал розвитку.

Так, вивченню цих питань, зокрема, питанню самовизначення особистості приділив увагу С.Л. Рубінштейн, який зводив поняття самовизначення до самодетермінації [5]; М. Вебер розробляв теорію соціальних статусів у контексті взаємодії психології та соціології [1]; Т. Парсонс досліджував теорію соціальної дії [4]. У роботах А. Маслоу ми знаходимо тлумачення феномена самовизначення на основі ієрархічної теорії людських потреб. Найвищою потребою А. Маслоу вважав потребу в самоактуалізації, яка, на думку автора, є тотожною за формою та змістом процесу самовизначення особистості [2].

На думку Н.В. Скотної, уся соціальна система, її інститути мають необмежений потенціал для процесу самовизначення особистості. Сюди належать освітній простір, релігія, культурна сфера, побут, інформаційні технології, які вже самі собою є чинниками самовизначення у *широкому* розумінні.

Попри це, проблема взаємодії між самовизначенням та статусними ролями, мотиваційною сферою, детермінантами їхнього розвитку є актуальною саме через своє недостатнє вивчення. Заповнити частково заповнити цю прогалину ми й поставили за мету нашого дослідження.

Розробка проблем, досліджуваних у цій статті, пов'язана із упровадженням Державної цільової соціальної програми “Молодь України” на 2009 – 2015 рр. (Постанова Кабінету Міністрів України № 41 від 28.01.2009 р.) [3].

У дослідженнях феномена самовизначення характерною є тенденція щодо виведення цієї проблеми на широкий міждисциплінарний рівень.

С.Л.Рубінштейн, аналізуючи проблему детермінованості самовизначення, одним із перших намітив спроби філософсько-психологічного аналізу цього явища. У роботах він торкається феномена “визначення іншим”. У нього є твердження: “специфіка людського способу існування полягає в співвідношенні самовизначення і визначення іншим (умовою, обставинами), в

характері самовизначення у зв'язку з наявністю в людини свідомості та дій". Сам факт людського існування, за С.Л. Рубінштейном, – “участь в нескінченному процесі самовизначення”, а також потенційна можливість бути детермінованим. Основний принцип детермінації – зумовлення причинами ззовні та визначення внутрішніх властивостей об'єкта. Звідси випливає, що процес самовизначення – це детермінація людиною своїх зовнішніх дій через призму явищ внутрішнього світу. Суспільство має визначальний вплив на процес становлення самовизначеності [5].

Дотримуючись традиції гуманістичної психології, А. Маслоу на свій лад інтерпретує процес детермінації феномену самовизначення. Провідними чинниками впливу він вважає потреби та мотиви діяльності. У репрезентованій ним ієрархічній моделі потреб людини ми бачимо усю сукупність факторів самовизначення. Проте, якщо певні чинники (фізіологічні потреби) вважаються підґрунтям цього процесу, то є й такі, вплив яких теоретично можна обмежити (потреба в любові, повазі тощо) [2].

Традиції інтерпретації цієї проблеми в соціології пов'язують з роботами М. Вебера та Т. Парсонса. Макс Вебер прирівнює процес самовизначення до набуття соціального статусу. Під останнім він розуміє реальні домагання на позитивні або негативні привілеї відносно до соціального престижу. Критеріями соціального статусу або ж чинниками самовизначення М. Вебер вважає а) спосіб життя; б) формальну освіту, яка полягає у практичному або ж теоретичному навчанні і в засвоєнні способу життя; в) престиж походження (статус сім'ї) або професії. Основними проявами соціального статусу, який, на думку вченого, семантично ототожнюється з рівнями самовизначеності, є статус одруженого або заміжньої, статус колеги, монополістичне присвоєння економічних можливостей чи їх відсутність [1].

Американський соціолог-теоретик, автор теорії соціальної дії Т. Парсонс вважає соціальний статус основою для входження у певний колектив та набуття певної соціальної ролі. Цей процес опосередковується дотриманням універсальних норм, які визначають статус членства, та поділ за функціональною складовою. За певних умов їх можна вважати детермінантами

самовизначення. Сам процес самовизначення можна розглядати крізь призму прагнення до отримання певного місця у строго ієрархізованій стратифікаційній соціальній системі [4].

Але треба зауважити, що не просто певна грань соціуму детермінує процес самовизначення, а відбувається цей процес шляхом формування певних ціннісних орієнтацій, мотиваційної складової кожної особистості як певного двобічного зв'язку кожного індивіда із оточенням, у якому певний вплив буде вважатись чинником самовизначення у вузькому розумінні цього феномена [7].

У дослідженнях Н.В. Скотної вказано, що самовизначення у старшому підлітковому віці починається з профорієнтаційної роботи у загальноосвітніх шкільних установах. Наступною складовою цього феномена є самоставлення, яке вилиється в професійне самовизначення. Надалі формується професійний інтерес та певна особистісна позиція щодо певної професії, які переростають у набуття необхідних професійних знань і вмінь.

Отже, у розробці цього напрямку вже досягнуто певних результатів та отримано наукові дані, але досі не розв'язаною залишається проблема вивчення детермінант взаємозалежності самовизначення та ціннісних орієнтацій школярів старшого підліткового віку.

Поштовхом для певних змін в орієнтаціях та поглядах на проблему самовизначення стали історичні передумови. Крах соціалістичних ідеалів та тоталітарних режимів породив хвилю новаторства в усіх сферах науки. Зі зміною політичних та соціальних устроїв люди стали по-новому сприймати б своє теперішнє та майбутнє [7]. Якщо такий злам та перебудова світоглядних орієнтирів відбулися у свідомості далеко не кожного індивіда, то, стовідсотково, це сталося у внутрішньому світі молодого покоління, яке народилося вільним від певних доктрин та ідеологій [6].

Зовсім не дивно, що у нашому сьогоденні самовизначення з проблеми суто психолого-педагогічної переросло у проблему, яка давно пододала власні межі і стала провідним компонентом способу взаємодії індивіда з суспільством [7].

Мета статті: вивчення основних детермінант взаємозалежності між процесом самовизначення й

термінальними та інструментальними цінностями у системі ціннісних орієнтацій сучасних школярів старшого підліткового віку.

Відповідно до поставленої мети було проведено дослідження емпіричного характеру. У вибірку увійшло 80 учнів 9–10 класів однієї зі шкіл райцентру Самбір Львівської обл. та містечка Хирів Самбірського р-ну. У дослідженні увага акцентувалася на діагностиці певних життєвих цінностей як чинників процесу самовизначення. Аналіз питомої ваги прояву певної цінності проводився з допомогою пакету психодіагностичних методик, куди входили тест “Ціннісні орієнтації” М. Рокіча та тест на самовизначення А. Веракіса.

Методика М. Рокіча спрямовується на дослідження термінальних та інструментальних цінностей. Досліджувані обирають цінності способом ранжування, з першого рангу по останній. Результати, отримані в процесі дослідження, піддаються кластерному аналізу.

У дослідженні термінальних цінностей як переконання в тому, що певна кінцева мета індивідуального існування варта того, щоби її здобути, намітились такі результати. Незважаючи на технологічний прогрес суспільства, перше місце у вибірці досліджуваних посів кластер цінність здоров’я, наявність вірних друзів (15% виборів першого рангу). Мабуть, це свідчить, що у підлітків уже сформоване усвідомлення того, *що* є одним з найважливіших умов нашого життя і без чого неможливо обійтись ні у фізичному, ні у психічному плані. Хоча, можливо, більшість респондентів акцентували увагу саме на фізичному здоров’ї.

На другому місці перебуває кластер, в який входять цінності цікавої роботи та матеріального забезпечення (12,5% виборів першого рангу). На етапі переходу до дорослого життя це явище можна вважати характерним і таким, що свідчить про готовність до професійного вибору та думок про кар’єрне зростання.

На наступній позиції перебуває кластер цінностей любові, свободи (8% виборів першого рангу). Причиною цього може бути те, що у старшому підлітковому віці ще не можна чітко визначити місце, яке є твоєму житті займає якась із даних цінностей. Так

свободу можна звести, скажімо, до можливості вільно щось обирати, маючи для цього певні матеріальні ресурси.

На загальному четвертому місці опинились такі цінності: активне діяльнісне життя, суспільне визнання, пізнання краси, природи та мистецтва, щастя інших (7,5 % виборів першого рангу). Такий стан є наслідком активного пошуку підлітком орієнтирів та ідеалів, деякі з яких перебувають у близькому семантичному діапазоні. Так, суспільне визнання, скажімо, неможливе без активної життєвої позиції.

Дещо нижчу сходинку (5 % виборів першого рангу) посідає кластер, який містить життєву мудрість, продуктивне життя, щасливе сімейне життя та розваги. Причиною цього можуть бути особистісні погляди та певні переконання, які вплинули на респондентів. Що стосується творчості та впевненості у собі, більшість досліджуваних поставили кластер даних цінностей на останнє місце (20 – 22% виборів останнього рангу).

Ми спостерігаємо чітку тенденцію: більшість досліджуваних старшого підліткового віку вже визначили певну кінцеву індивідуальну мету, до якої вони прагнуть та використовують усі доступні засоби для її досягнення. Можливо, деякі цінності, в силу свого, ще досить юного віку, вони до кінця не усвідомили і проранжували їх саме так. Протягом життя людина може змінити свою життєву позицію, переглянути та задуматись над своїм існуванням, вчинками, діями і стати ще кращою.

Досліджуючи інструментальні цінності як певні переконання у тому, що якийсь спосіб поведінки або властивість є доцільнішою у певній ситуації, ми отримали такі результати. На місця з першого по четверте респонденти поставили акуратність, вихованість, життєрадісність та високі запити (10 – 22,5% виборів першого рангу). Такі результати можна вважати соціально прийнятними, особливо у сучасних умовах економічної кризи та суспільної нестабільності. Адже все частіше сьогодні молодь віддає перевагу не духовності, а матеріальному забезпеченню. Вибрані цінності свідчать про значний відсоток підлітків, в житті яких значне місце

відводиться цілеспрямованому виховному та педагогічному впливу.

У позиціях від п'ятої по восьму опинилися: тверда воля, терпимість, виконавчість та раціоналізм (від 5% до 10% виборів першого рангу). Це свідчить, що у цьому віці такі цінності ще недостатньо сформовані або ж проявляються рідко.

Що стосується відсоткових даних останнього рангу, то тут розмістились такі цінності: непримиренність до недоліків у собі та інших, освіченість, сміливість, широта поглядів, чесність, ефективність у справах, чуйність (7,5 – 15% виборів останнього рангу). Такі відповіді можна інтерпретувати так, що сучасна молодь недостатньо сприймає духовні чесноти і тому їй, нерідко, чужі чуйність та співчуття до ближнього. Зважаючи на своєрідність сучасного інформаційного простору, спостерігається певна негативна тенденція в поведінці за принципом “виживає сильніший”. Можливо, з плином часу все зміниться на краще і, досягнувши зрілого віку, колишні підлітки усвідомлять інші життєві цінності.

Аналізуючи ієрархію цінностей за цією методикою, зауважимо, що кожна цінність має свій індивідуальний характер та вказує на особливості самоствердження та самовизначення особистості у тій чи іншій сфері. А тому саме система цінностей визначає особливості самореалізації та розвитку підростаючої особистості.

Тест А. Веракіса на самовизначення продемонстрував, що переважна більшість респондентів, даючи відповідь на перший блок запитань, перераховувала такі риси: доброта, розум, цілеспрямованість, ввічливість, мудрість, відвертість, доброзичливість, життєрадісність. Як приклад вони ставили людей зі свого близького оточення. Це були, переважно, їхні батьки та найкращі друзі, а також актори з відомих кінофільмів (5 %). Такі результати свідчать про те, що для підлітків життєвим ідеалом є батьки, від яких вони прагнуть перейняти багато доброго та потрібного для життя. Вибір кіногероїв мотивується тим, що школярі хочуть бути в дечому схожими на цих людей, перейняти певні їхні риси та особливості поведінки.

Відповіді на другий блок запитань дали можливість відстежити риси, притаманні досліджуваним, проте вони

витісняють їх з метою, аби не викликати негативного ставлення до себе з боку інших. Тому із перелічених рис найчастіше трапляються такі: хитрість, зухвалість, нещирість, лінивість, грубість, ненадійність, непоміркваність, пихатість, невизначеність, самовпевненість, самолюбство. Можливо, саме ці риси роблять людей такими, якими вони є, та не слід зацикловатись на негативних проявах власної поведінки, а потрібно працювати над собою та самовдосконалюватися.

Завдання третьої частини тесту полягало в тому, щоб описати, як діє кожен у критичних для нього ситуаціях. Так, 46% респондентів досить бурхливо реагують на сварку і, якщо їх ображають, вони відповідають тим же. Що стосується конфлікту, то 62,4% досліджуваних сваряться і не йдуть на компроміс, хоч і знають, що правда не на їхньому боці. Такі результати можна обґрунтувати тим, що для цього віку характерна підліткова криза та прагнення самоствердитись за допомогою своїх індивідуальних методів. Більшість респондентів, можливо, ще не до кінця усвідомили, що таке дружба, і те, що не потрібно втікати від проблем, а слід просто розв'язувати їх мирно, ідучи на компроміс, або ж, інколи, просто поступитись своїм близьким, рідним чи друзям.

Під час дослідницької роботи ми використовували також метод інтерв'ювання. Основна увага акцентувалася на тому, щоб дослідити переважаючі мотиви поведінки підлітків та чинники самовизначення. Ця робота проводилась у довільній формі, оскільки її хід був непередбачуваним, та не встановлювались певні норми: як саме і за якою схемою повинні були давати відповіді. Підліткам було запропоновано відповісти на кілька стандартних запитань:

1. На цей час Ви вже визначились зі своєю життєвою позицією?

2. Чи керуєтесь Ви у стосунках з оточуючими лише власними поглядами чи перебуваєте під впливом оточення?

3. Які перспективи навчання та професійного майбутнього Ви для себе бачите ?

Виявилось, що із вибірки, яка становила 80 осіб, понад половини опитаних відповіли на перше запитання не досить впевнено, оскільки вони вважають, що у них ще достатньо часу

для того, щоб визначити свої життєві пріоритети. Досліджувані мотивували це твердженням, що людина вчиться протягом усього життя і що на неї впливає безліч зовнішніх факторів.

Із відповідей стало очевидно, що не всі респонденти у взаєминах з іншими керуються лише власним “Я”, а є й такі, на яких, перш за все, впливає думка батьків. Хоча, що стосується особистого життя, то часто підлітки не зважають на зауваження з боку дорослих і, нерідко, приймають власні самостійні рішення.

Що ж стосується власних перспектив у майбутньому і саме особистісного самовизначення, то 57,5% респондентів відповіли, що вже поставили перед собою певні цілі, для досягнення яких будуть максимально використовувати всі свої можливості. Це стосується як особистого (сімейного), так і професійного, соціального, морального життя, метою якого повинен стати особистісний розвиток та самовдосконалення.

Слід підкреслити, що на ступінь особистісного самовизначення впливає і загальна академічна успішність. Так, серед дітей із кращими успіхами у навчанні 43,2% уже самовизначились і чітко знають, чого вони прагнуть. Серед дітей із нижчою успішністю 24% досліджуваних зовсім не мають чітко сформованої життєвої позиції та певних особистісних орієнтирів на майбутнє. Для таких дітей процес самовизначення та самовдосконалення потребує значних затрат сил і розуміння того, що вони прагнуть взяти від життя і ким хочуть стати в майбутньому.

На основі проведеного емпіричного аналізу феномену самовизначення були розкриті головні його детермінанти. Інтерпретуючи результати дослідження за методикою М. Рокіча, слід підкреслити, що домінуючими термінальними цінностями в середовищі досліджуваних підлітків вважаються здоров'я, цінність цікавої роботи, любов, матеріальне забезпечення та свобода. Переважаючими інструментальними цінностями виявились акуратність, вихованість, життєрадісність та високі запити, що свідчить про позитивний виховний вплив оточення. Застосування тесту А.Веракіса дало змогу окреслити головні цінності референтних досліджуваним підліткам осіб, а також негативні риси, які перешкоджають процесу самовизначення.

Використання методу інтерв'ювання ставило метою з'ясування змісту життєвих позицій, впливу оточення та перспектив на майбутнє досліджуваних підлітків. Аналіз результатів продемонстрував цікаву залежність: серед учнів з вищою академічною успішністю відсоток підлітків з реалізованою установкою на процес самовизначення вищий, ніж серед таких же підлітків з низькою успішністю.

Динаміка самовизначення залежно від статі та індивідуально-психологічних особливостей особистості становить, на нашу думку, не менш важливу складову розгляду проблеми самовизначення і стане перспективою наших наступних досліджень.

Література

1. Вебер М. Основные понятия стратификации / Макс Вебер ; [пер. с англ. А.И. Кравченко] // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 147–156.
2. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу ; [пер. с англ]. – [3-е изд.]. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с. – (Серия “Мастера психологии”).
3. Про затвердження Державної цільової соціальної програми “Молодь України” на 2009 – 2015 роки / Кабінет Міністрів України. Постанова. – Офіц. вид. // Офіційний вісник України. – № 7 від 09.02.2009. – С. 217. – (Бібліотека офіційних видань).
4. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс ; пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева ; под ред. М.С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
5. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / Сергей Леонидович Рубинштейн ; [послел. К. А. Абульхановой-Славской, А. Н. Славской]. – М. : Наука, 1997. – 189 с. – (Рос. акад. наук, Ин-т психологии).
6. Скотна Н. В. Ідентичність особистості: теоретико-емпіричний аналіз : [практичний посібник] / Н. В. Скотна, І. Я. Середницька, В. І. Стець. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. – 2009. – 70 с. – (Навчально-методичне видання).
7. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Надія Скотна. – Львів : Українські технології, 2005. – 384 с. – (Наукове видання).

Гринечко Андрей. Эмпирический анализ факторов личностного самоопределения в старшем подростковом возрасте. Статья посвящена проблеме изучения основных детерминант личностного самоопределения. Акцентируется необходимость исследования данного феномена на междисциплинарном уровне (философией, социологией и психологией). Обращается внимание именно на эмпирическое изучение факторов самоопределения на выборке лиц подросткового возраста. Сделаны выводы относительно преобладающих факторов становления ценностно-мотивационной сферы исследуемых.

Ключевые слова: самоопределение, факторы самоопределения, социальный статус, терминальные ценности, инстру-ментальные ценности, подростковый возраст.

Grynechko Andriy. An empiric analysis of factors of personality self-determination is in senior teens. The article is given sacred to the problem of study basic determinant of personality self-determination. A research necessity is marked given to the phenomenon at to intersubject level (by philosophy, sociology and psychology). Attention is spared exactly to the empiric study of factors of self-determination on the selection of persons of teens. Convincing conclusions are done in relation to the prevailing factors of becoming of valued-motivational sphere of probed.

Key words: self-determination, factors of self-determination, social status, terminal values, instrumental values, teens.